

Kriminaalmenetluse arengud

Heili Sepp

Paari nädala eest kõnelesin Tartu Ülikooli tudengite karjääriüritusel prokuröriametist. Pärast ettekannet kasutas üks noor inimene võimalust ja esitas ka ühe otseselt mitte professioni puudutava küsimuse: Miks on Eestis nii palju kokkuleppemenetlust?

Kuna kiirustasin bussi peale, siis vastasin pikemalt mõtlemata nii pragmaatiliselt, et küsija paistis minust üsna jahmununa maha jäävat: „Kokkuleppemenetlust on sellepärast palju, et meil kellelgi ei ole kõigi asjade üldmenetluses läbikäimiseks piisavalt ressursi. Riik müüb kokkuhoitava ressursi eest maha veidi sanktsioonimäära, inimene osa oma õigustest.“

Miskipärast jäi see küsimus mind aga kummitama. Selles, et tegemist on väga olulise ja üldhuvitava küsimusega, ei ole kahtlustki – on ju tänases ministrite väitluseski sama teema läbi käidud. Aga – kas see on tõesti Eesti kriminaalmenetluse põhiküsimus? Kuidas siis iseloomustada meie väikese kuid kiireid muutusi armastava riigi kriminaalmenetlust selle dünaamikas? Olles tegelenud mitte väga ammu Justiitsministeeriumis selle valdkonna õigusloomega ja kordades kauem seadusandluse rakenduslikul poolel prokuratuuris, tooksin esile neli teemat, neli märksõna:

1. Kriminaalmenetlus kui äärmuste kombinatsioon
2. Kriminaalmenetlus kui õiguskultuuriline fenomen.
3. Kriminaalmenetlus ja infoühiskond.
4. Kaitsja roll kriminaalmenetluses.

Kriminaalmenetlus kui äärmuste kombinatsioon

Eesti kriminaalmenetlust iseloomustavad tänaseks ühelt poolt arvukad ja üsna kiiresti kulgevad lihtmenetlused ning teiselt poolt harvad, kuid see-eest aja- ja töömahukad üldmenetlused. Viimased on põhjalikud, iga tõendit ja õiguslikku argumenti nüanssideni vaagivad – pingelised nagu tõelised malemaratonid. Sellest, kui palju ja põhjalikult on reeglid viimastel aastatel muutunud, saab teatud pildi, kui avada pisteliselt Riigikohtu koduleheküljelt mõni lahend aastaist 2003, 1997 või varem ning seejärel sirvida viimase paari aasta otsuseid. Otsused ise on suure tõenäosusega sama õiglased kui nad on ikka olnud, aga kui 90ndatel olid need enamasti paarilehelised, siis tänastes sisaldub lehekülgede jagu detailset analüüsi. See on üks selgemaid märke, mis tuletab meelde, et tänane üldmenetlus ei ole kindlasti sama kui nõ tavaline menetlus 90ndatel või isegi aastal 2003.

Ma kõrvutasin üldmenetlust malega, sest nagu igal mängul on ka siin väga ranged reeglid. Üldmenetlus, võistlev menetlus selle tänasel kujul on kindlasti jõukohane vaid juristidele, väga headele juristidele. Loogiliselt järeldub sellest, et meie võistlev menetlus on teenus, mida saavad endale kvaliteetselt lubada vaid piisavalt rikkad inimesed. Ei saa ju unustada, et sõna otseses mõttes tasuta õigusabi meil puudub – isegi määratud advokaadi kogutasu on raskepärase üldmenetluse lõpul juba nii kopsakas, et selle hilisem väljamõistmine süüdimõistmisel võib väiksema rahakotiga inimesele olla valusam hirm kui karistus ise. Nõnda siis ei ole ilmselt ime, et pilt, mis meile kohtutes avaneb, on selline – tänaseks juba harjumuspärane.

Õiguse majanduslik analüüs ehk *Law and Economics* on teadusvaldkond, mis on püüdnud seda küsimust põhjalikumalt käsitleda. Ameerika Ühendriikides on *plea bargaining*'i plusse ja miinuseid kokku löödud juba vähemalt 1970ndatest aastatest alates. MIT ja Harvardi

taustaga korüfee Richard Adelstein on osundanud järgmist: *“Karistuskokkulepe on vabatahtlik vastastikune järeleandmiste tegemine, mille käigus kahtlustatav loobub oma õigusest täiemahulisele kriminaalmenetlusele selle eest, et prokurör garanteerib talle väiksema karistuse, kui ta eelduslikult saaks võistlevas menetluses kohtuistungil. Common law süsteemis saab plea bargaining võimalikuks läbi selle, et mõlemad pooled saavad teineteisele õiguslikult pakkuda kaubitsetavaid väärtusi – kahtlustatav omalt poolt õigust aktsepteerida süüditunnistamise teel süüdimõistmist ja loobuda täiemahulisest kohtumenetlusest; prokurör omalt poolt karistusdiskretsiooni. Karistuskokkuleppe kasutamise tingib võistleva kohtumenetluse kõrge ressursikulu, tulemuse etteaimamatus ja suur menetluskoormus, mis suunab prokuröre ja kohtunikke koostööle, et tagada püsivad süü-omaksvõttude (guilty pleas) voogu, mis moodustavadki valdava enamuse Ameerika süüdimõistvatest kohtuotsustest“.* Viidates „vastastikusele kasulikkusele“ väljendas oma toetust sellele menetlusviisile ka Ameerika Ülemkohus juba 1970ndal aastal. Kes soovib rohkem lugeda käsitlusi, mis pärinevad traditsioonist, kust meiegi oma kokkuleppemenetluse üle oleme võtnud, siis soovitan Richard Adelsteini soojalt.

Ometi on just tema see, kes juhib tähelepanu põhjustele, miks Mandri-Euroopas ei pruugi olla menetluskulukuse ameerikapärane käsitlus lihtsasti aktsepteeritav. Ta rõhutab: *„Plea bargaining on vastuolus inkvisitsioonilise süsteemi põhiväärtustega, mis valitsevad Kontinentaal-Euroopas ning seetõttu ei leia seal tõenäoliselt püsivat rakendust, täpselt samuti nagu euroopalik süüdistusmenetluse kohustuslikkuse põhimõte on kokkusobimatu Anglo-Ameerika võistleva menetluse normidega.“*

Hmm. Oleks huvitav teada, mida lugupeetud professor Adelstein, kes on juba 70datest avaldanud erinevaid käsitlusi *plea bargaining*ist, meie elust arvaks. Seda me täna mõistagi teada ei saa, aga see-eest oleme jõudnud järgmise Eesti kriminaalmenetluse arenguliinini.

Kriminaalmenetlus kui õiguskultuuriline fenomen

Vahel tundub mulle, et see energia, mis Eesti kriminaalmenetluse-alases õigusloomes on pandud *common law* ja Mandri-Euroopa menetlusreeglite kombineerimisele, on võrreldav üksnes selle *poweriga* mis tõenäoliselt omal ajal läks jõgede vastassuunas voolama panemisele. Viidates eelmainitud professor Adesteinile ja mõeldes võistleva menetluse süsteemiga olemuslikult sobimatule menetluse kohustuslikkuse põhimõttele, siis tundub mulle, et ehk tõesti üritame kombineerida kombineerimatut. See on meie oma otsustada, kas peame oma katse-eksituse meetodil loodud õigusstruktuuri vördjalikuks kimääriks, kes ei ole õieti ühegi oma esivanema nägu, või aktsepteerime, et see on midagi originaalset.

Oluline on mitte unustada, et võttes võõrast üle elementide haaval, ei tohi me unustada nende elementide konteksti ja seda, et me ei võta üle surnud, vaid elavat õigust. Tuleb tunnistada, et suures tuhinas aimata järele Anglo-Ameerika süsteemi, ei ole me arvestanud sealsaid värskemaid arenguid ja oleme seetõttu teinud tegelikult nendega võrreldes ehk tagasikäike.

Kõige paremini tuleb see ülekombineerimise ja –reguleerimise segapundar esile siis, kui lugeda 2012 Kohtute Aastaraamatus tollase Euroopa Kohtu kohtuniku Uno Lõhmuse väga huvitavat käsitlust KrMS § 15 lg 3 teemal. Teadupoolest näeb nimetatud säte ette, et kohtulahend ei või tugineda üksnes ega valdavas ulatuses isiku ütlustele, kes on muudetud anonüümseks, tõendile, mille vahetut allikat ei olnud süüdistataval ega kaitsjal võimalik küsitleda, ega kuuldust vahendava isiku ütlustele. Tegemist on niisiis põhilise kuulduste ehk *hearsay* välistamise reegluga, mis on üle kantud Eesti seadusesse. Uno Lõhmus osundab, et nimetatud säte põhistamine EIÖK praktikaga ei ole korrektne ega ole see kooskõlas ka maailma vanima võistleva menetluse maa – Ühendatud Kuningriikide - kogemusega. Kokkuvõttes ütleb ta järgmist:

„Briti kohtupraktika oli möödunud poole sajandi jooksul jõudnud arusaamisele, et ranged hearsay välistamise reeglid muutusid tõe leidmise takistuseks ja neid ei saa õigustada. Briti kohtunike vastuseis peegeldab vaadet, et kriteerium „üksnes või otsustaval määral“ piirab liialt kohtuniku otsustusvõimet, sest välistab tõendite kasutamise, mida nad usuvad olevat usaldusväärsed. /.../ [EIK]otsustas, et „üksnes või otsustaval määral“ reeglit paindumatu kujul kohaldades muutub reegel nüriks instrumendiks. „Üksnes või otsustaval määral“ reegel ei välista anonüümsete tunnistajate või nende isikute ütluste kasutamist, keda kaitse ei saanud küsitleda, kui on piisavad tasakaalustavad menetluslikud abinõud, mille abil hinnata ausalt ja kohaselt toendi usaldusvaarsusust. /.../ Seega EIK nõustus Euroopa riikides omaksvõetud põhimõttega ega surunud põhiõiguste kaudu peale USA-s omaksvõetud tõendite lubatavuse põhimõtteid.“

Lõpuks jõuab Uno Lõhmus järeldusele: *„EIÕK lubab liikmesriikidel ette näha põhiõiguste, sh süüdistatava kaitseõiguse, konventsiooniga ettenähtust tugevama kaitse. Sellise tugevama kaitse ettenagemisel tuleb aga kaaluda, kas ausa kohtumenetluse kontekstis on piisavalt arvesse võetud erinevaid huvisid. Küsimus on seega selles, kas jäik „üksnes või valdavas ulatuses“ reegel tagab tasakaalu ühelt poolt süüdistatava õiguste ja teiselt poolt ühiskonna kuritegevusevastase võitluse, samuti kannatanu huviga. Selles on põhjust tõsiselt kahelda.“*

See on üks näide sellest, kuidas me oleme ise teinud valiku, mille põhjuslik seos väidetavate eeskujudega on küsitav, kuid mille tulemuseks on kohtumenetlus, mille pingelisus ei seisne mitte niivõrd otsustuste langetamise julguses ja kaalus, vaid neurootilises mängureeglite järgimises.

Nüüd aga kriminaalmenetluse siseelu juurest selle väljapoole suunatud aspektide juurde. Rääkides arengutest, ei saa mööda minna kriminaalmenetluse alles väljakujunevast suhtest infoühiskonnaga.

Kriminaalmenetlus ja infoühiskond

Kriminaalmenetlus ja meedia, kriminaalmenetlus ja infovabadus. Võiks rääkida väga mitmetest aspektidest, aga täna siin jõuan ma ennekõike vaid rõhutada, et moodsa, kiire ja meeletult laiaulatusliku infoliikumise mõju kriminaalmenetlusele on miski, mida ei saa eirata. Mis olulisem: me ei tea, kuhu see jõuab. Erinevalt ehk mitmetest teistest eluvaldkondadest on kriminaalmenetlus ja kohtumenetlus tervikuna väga konservatiivne – see on avalikkusega arvestanud üksnes piiratud ulatuses: ennekõik avalikul kohtuistungil. Paratamatult toimub aga väga palju nõ avalikul foorumil ka muudes faasides ja sellega tuleb kohaneda. Jõuan täna tuua vaid ühe näite paljudest alateemadest – näite, mida selles vallas minult ilmselt ei oodata.

Teadupoolest on juba aastaid vaevatud pead sellega, kuidas kaitsta liig-avalikustamise eest jälitustoimingutega kogutud tõendites sisalduvat eraelulist teavet. Ühena kaitsemeetmetest kehtestati käesoleva aasta jaanuarist menetlusseaduses järgmine reegel: *„Kui jälitustoimingu materjale säilitatakse kriminaaltoimikus, siis kriminaaltoimiku avalikustamisel vastavalt avaliku teabe seadusele eemaldatakse neist või kaetakse kinni andmed isikute kohta, kes ei olnud selles kriminaalmenetluses süüdistatavad ning kelle perekonna- või eraelu puutumatus jälitustoiminguga oluliselt riivati ning kelle õigusi või vabadusi võidakse avalikustamisega oluliselt kahjustada.“*

See säte meenus mulle, kui lugesin seaduse jõustumise järel maikuu ajalehest ühe kõmulise kriminaalasja pealtkuulamiste protokolle, kus vesteldi kolmandate isikute teemal. Ma ei tea, kas kõnealuse teksti avaldamist konkreetsel juhul tulnuks pidada kõneaineks olnud isiku huvide kahjustamiseks, aga see küsimus mul vähemalt korraks tekkis. Sain samal ajal teadlikuks sellestki, et arutatud kohtuasja materjalide avalikustamisepraktika ei ole kohtutes

sugugi ühesugune. Ilmnes, et vähemalt kohati tunnustatakse seisukohta, et avaliku teabe seaduses sätestatud piirangud kohtule ei kehti, kuivõrd avalik kohtupidamine muudab selle esemeks olnud teabe avalikuks *per se*.

See on kindlasti üks küsimusi, kus tuleks lähiaastatel selge seisukoht kujundada, kuna korduv-teabeedastuste leviulatus võib olla mõõtmatu ja nende mõju isiku põhiõigustele määramatult suur, võrreldes esialgse avaliku menetlusega, kus ei pruukinud publikut üldse olla. Kriminaalmenetluslikus kontekstis selles küsimuses esialgu veel lahendeid ei ole, kuid haldusmenetluses on Riigikohus oma hinnangu andnud halduskolleegiumi 12. juuni 2012 otsuses nr 3-3-1-3-12, leides, et isegi kui esmaselt avaldati eraeluline teave kohtuistungil, tuleb teabe avalikustamise aluste esinemist kaaluda ka igal järgneval korral. Igatahes on see üks neid küsimusi, mille lahendamisel loodan lähiaastatel näha just advokaatide initsiatiivi.

Ja siin ongi viimane aspekt, millele Eesti kriminaalmenetluse arengu kontekstis tahaksin rõhuda:

Kaitsja roll kriminaalmenetluses

See pole niivõrd menetlusõiguslik, kuivõrd praktiline ja isegi ehk omamoodi sotsioloogiline nüanss, et viimaste aastate jooksul on kaitsjad kui kriminaalmenetluse määravad osalised muutunud tugevamaks. Nad kannavad oma rolli paremini välja ja selle tulemuseks on sisulisem kohtupraktika eriti kõrgemates astmetes. On tõsi, et suurem osa menetlusi läbitakse lihtmenetlustes ja täiemahulist kaebemenetlust võimaldab vaid üsna haruldane üldmenetlus, kuid seda detailsemad on sealsed vaidlused. On mõistetav, et selline vastaspoole kiire areng võib mõnele jätta mulje, et prokurörid on nõrgemaks jäänud. See arvamus ei ole siiski kuidagi õigustatud – kuigi on muidugi võimalik, et mõned prokurörid pole lihtsalt veel aru saanud, et kaitsjate poolel on asjalood muutumas ja senised standardid enam ei pruugi enam kehtida. Lõppkokkuvõttes on ainult hea, kui prokuröride vastas on võrdsed vastased – juristid, kes on teravad ning karistusõiguse ja –menetluse spetsialistid. Et see nii säiliks, selle heaks saab oma panuse anda ka prokuratuur. Teadupoolest - head juristid on hästi makstud juristid ja kriminaalmenetluse valdkonda nagu igasse teise õigusvaldkonda suundumiseks annab kindlasti põhjust ennekõike maksejõuline klientuur. Seetõttu loen ma viimaste aastate kriminaalvaldkonna advokaatide kvaliteedi tõusu vähemalt teatud osas komplimentiks prokuratuuri heale tööle sihtmärkide valikul.

Pikemalt ma kaitsjatest siiski ei räägi, sest kahjuks ei ole täna siin saalis advokaate. Nii et kindlasti on meil selles osas arenguruumi – ideaalne oleks, kui sellistel teemadel nagu täna oleks auditooriumis, aga miks ka mitte poodiumil samas hulgas kaitsjaid kui prokuröre. Advokaatide roll kriminaalpoliitika kujundamisel ei peaks olema väiksem kui prokuröride oma. Samas, kes teab, võib olla läbi kohtupraktika kujundamise see juba varsti nii ongi.

Need olidki need neli nurka, millele ma tahtsin osutada, rääkides Eesti kriminaalmenetluse arengutest – äärmuslikkus, õiguskultuuriline segatus, suhe infoühiskonda, kaitsja roll. Paistab nii, et rääkida on nii mõnestki peale kokkuleppemenetluse.

Aitäh.